

Martina Hřebíčková

PĚTIFAKTOROVÝ MODEL V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI

Přístupy, diagnostika, uplatnění

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Monografie vznikla jako součást výzkumného záměru Psychologického ústavu AV ČR, v. v. i. (reg. číslo AV0Z70250504), s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu 406/07/1561 a jsou v ní uplatněny výsledky projektů 406/01/1507 a 406/93/1255.

PhDr. Martina Hřebíčková, Dr., DSc.

**PĚTIFAKTOROVÝ MODEL V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI
Přístupy, diagnostika, uplatnění**

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4381. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Imrich Ruisel, DrSc.
doc. Mgr. Peter Halama, Ph.D.

Odpovědná redaktorka PhDr. Jana Matušová, CSc.
Sazba a zlom Radek Vokál
Návrh a zpracování obálky Michal Němec
Počet stran 256
Vydání 1., 2011

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2011
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3380-7 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-7453-4 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

ÚVOD DO PROBLEMATIKY OSOBNOSTNÍCH VLASTNOSTÍ	9
1. LEXIKÁLNÍ PŘÍSTUP K PĚTIFAKTOROVÉMU MODELU OSOBNOSTI	13
1.1 Historie pětifaktorového modelu	15
1.2 Teoretické a technické předpoklady lexikálních výzkumů	27
1.2.1 Faktorová analýza	30
1.3 Lexikální analýzy osobnostních deskriptorů	31
1.3.1 Taxonomické projekty v americké angličtině	31
1.3.2 Česká taxonomie	35
1.3.3 Holandská taxonomie	43
1.3.4 Německá taxonomie	45
1.3.5 Italská taxonomie	45
1.3.6 Maďarská taxonomie	47
1.3.7 Polská taxonomie	47
1.3.8 Ruský taxonomicky orientovaný výzkum	48
1.3.9 Chorvatská taxonomie	49
1.3.10 Španělská lexikální studie	50
1.3.11 Lexikální výzkum ve francouzštině (kanadská studie)	51
1.3.12 Řecká taxonomie	51
1.3.13 Hebrejská taxonomie	52
1.3.14 Turecká taxonomie	53
1.3.15 Korejská taxonomie	53
1.3.16 Lexikální výzkumy v tagalštině (filipínská taxonomie)	54
1.4 Kvantitativní srovnání faktorů odvozených z lexikálních studií	55
1.5 Šestifaktorová a sedmifaktorová struktura	56
1.6 Kvalitativní srovnání faktorů odvozených z lexikálních studií	58
1.7 Reprezentativní taxonomie osobnostně relevantních sloves a podstatných jmen	61
1.7.1 Charakterizování osobnosti za použití různých slovních druhů	61
1.7.2 Taxonomie osobnostně relevantních sloves v holandštině	63
1.7.3 Taxonomie českých osobnostně relevantních sloves	65
1.7.4 Taxonomie osobnostně relevantních podstatných jmen	71
1.7.5 Porovnání struktury přídavných jmen a typových podstatných jmen	75
1.8 Nová holandská taxonomie: budoucnost lexikálních výzkumů	75
1.9 Kruhový model rysů	80
1.9.1 Uplatnění AB5C taxonomie	87

2. METODY PRO DIAGNOSTIKOVÁNÍ PĚTI DIMENZÍ OSOBNOSTI	89
2.1 Škály přídavných jmen (markery)	89
2.1.1 Inventář přídavných jmen (IPJ-R)	92
2.2 Dotazníky a inventáře pro diagnostiku pěti dimenzí osobnosti	93
2.2.1 NEO Osobnostní inventáře	93
2.2.2 The Five Factor Personality Inventory (FFPI)	106
2.2.3 The Big Five Questionnaire (BFQ)	107
2.2.4 The Five Factor-Nonverbal Personality Questionnaire	108
2.2.5 Psychometrické charakteristiky metod	109
2.3 Diagnostika pěti dimenzí osobnosti u dětí	117
2.4 Alternativní metody pro diagnostiku osobnostních vlastností	118
3. DISPOZIČNÍ PŘÍSTUP KE ZKOUMÁNÍ PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU OSOBNOSTI	121
3.1 Shoda mezi posuzovateli při posuzování osobnosti	121
3.1.1 Metodologické souvislosti výzkumu shody	124
3.1.2 Realistický model správnosti (The Realistic Accuracy Model – RAM)	128
3.1.3 Moderátory správnosti	130
3.1.4 Interakce mezi moderátory	136
3.1.5 Zkoumání shody mezi posuzovateli v ČR a v mezikulturním kontextu	139
3.2 Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti	145
3.2.1 Zkoumání stability a změny osobnosti	153
3.3 Rodové odlišnosti osobnostních charakteristik	158
3.4 Mezikulturní psychologie rysů	159
3.4.1 Česká národní povaha a pět dimenzí osobnosti	160
3.4.2 Zkoumání osobnostních charakteristik v různých zemích	161
3.4.3 Národní stereotypy a osobnostní vlastnosti	163
3.5 Teoretické perspektivy pětifaktorového modelu osobnosti	165
3.5.1 Pětifaktorová teorie osobnosti (PFT)	165
3.5.2 Evoluční přístup k pětifaktorovému modelu	172
3.5.3 Socioanalytická perspektiva výkladu pěti dimenzí osobnosti	176
3.5.4 Dyadicko-interakční přístup k pětifaktorovému modelu	179
3.5.5 Typologický přístup k pětifaktorovému modelu	180
4. UPLATNĚNÍ PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU OSOBNOSTI	189
4.1 Poradenská a klinická psychologie a psychiatrie	189
4.2 Behaviorální lékařství a psychologie zdraví	193
4.3 Výběr profese, pracovní, podniková a organizační psychologie	194
4.4 Pedagogická praxe a pedagogicko-psychologické výzkumy	197
4.5 Pětifaktorový model ve výzkumech v České republice a ve Slovenské republice	200

O AUTORCE	205
SUMMARY	207
LITERATURA	211
VĚCNÝ REJSTRÍK	241
JMENNÝ REJSTRÍK	248

ÚVOD DO PROBLEMATIKY OSOBNOSTNÍCH VLASTNOSTÍ

Pojem psychická vlastnost osobnosti není v rámci různých přístupů k jejich zkoumání jednotně nahlížen. Vlastnosti osobnosti, osobnostní charakteristiky (personality characteristics) mohou vyjadřovat zobecnění pozorovaných projevů člověka. Například za agresivního je označen člověk, jenž se v různých situacích chová stejně útočně. Jedná se tedy o popisné charakteristiky osobnosti pozorovaného jedince. Vlastnosti jsou však také pojímány jako vnitřní determinanty chování, poukazující na psychofyzické dispozice, stojící za nimi. Psychická vlastnost je v tomto případě hypotetická konstrukce, je to vysouzená předpokládaná vnitřní determinanta projevů osobnosti. Dispozice (dispositions) jsou nejčastěji definovány jako vrozené nebo získané připravenosti chovat se, jednat nebo prožívat situace určitým způsobem. V užším smyslu jsou chápány jako nepozorovatelné charakteristiky, na něž usuzujeme, když vysvětlujeme určité chování, jednání, výpověď, čin nebo prožitek osobnosti. Jako synonymum k pojmu dispozice se užívá pojem osobnostní rysy (personality traits). Rys však bývá často užíván jako ekvivalent k pojmům psychická vlastnost nebo psychická charakteristika osobnosti.

Allport (1937) rozlišil dva druhy rysů: vnější rysy (behaviorální rysy), které můžeme pozorovat, a vnitřní (emoční a kognitivní rysy), které z vnějších projevů odvozujeme. Meehl (1956) si vypůjčil termíny z biologie a pomocí nich pojmenoval tyto dva druhy rysů jako fenotypické (vnější) a genotypické (vnitřní). Fenotypické rysy jsou zachyceny v běžném jazyce a zahrnují pozorovatelné povrchové charakteristiky, jejichž prostřednictvím popisujeme individuální odlišnosti – různé způsoby chování, prožívání a jednání. Genotypické rysy pak mají vysvětlovat fenotypické rysy a příčiny našeho chování.

Zastánci rysového přístupu se dosud neshodli na tom, co rysy vlastně vyjadřují. Zda jsou to charakteristiky popisující vlastnosti osobnosti, nebo zda rysy vysvětlují příčiny chování, jednání a prožívání. Diskutují také o počtu a významu vlastností nejvýstižněji charakterizujících osobnost člověka. Od 90. let minulého století se však početná skupina badatelů shoduje v tom, že osobnost člověka nejlépe vystihuje pět vlastností obsažených v pětifaktorovém modelu osobnosti. Zkoumání rysů v rámci pětifaktorového modelu v sobě zahrnuje oba výše popsání výklady rysů. John a Srivastava (1999) proto rozlišují v rámci studia pěti faktorů osobnosti lexikální a dotazníkový přístup, Wiggins (1997) pak hovoří o lexikálně-taxonomickém a dispozičním přístupu.

Podstatou lexikálního (lexikálně-taxonomického) přístupu ke zkoumání vlastností osobnosti je odvození struktury vlastností na základě analýzy slov vhodných k popisu osobnosti. Předpokládá se, že nejdůležitější individuální odlišnosti jsou uchovány

v jazyce jako jednotlivá slova. Cílem lexikálních studií je proto nejdříve ze slovníků vybrat slova používaná pro popis osobnosti, redukovat je a pomocí faktorové analýzy vlastnosti uspořádat. Nejdůležitější osobnostní vlastnosti, které byly takto odvozeny, tvoří pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti.

Dispoziční přístup ke zkoumání pětifaktorového modelu překračuje rámec deskriptivní taxonomie a klade si za cíl vytvořit rysovou teorii vysvětlující vnitřní dynamiku, motivy a fungování osobnosti jako celku. Východiskem dispozičního přístupu ke zkoumání rysů není přirozený jazyk, ale položky osobnostních dotazníků, z nichž Costa a McCrae odvodili tři dimenze osobnosti: *neuroticismus*, *extraverzi* a *otevřenost vůči zkušenosti*. Doplnili je o dvě dimenze přejaté z lexikální linie výzkumu rysů a sestavili metody pro jejich měření v podobě NEO osobnostních inventářů. Poznatky z uplatňování NEO inventářů ve výzkumných studiích v různých zemích a u respondentů různého věku uplatnili při formulování pětifaktorové teorie osobnosti. Dispoziční přístup v bádání o pětifaktorovém modelu vychází z analýzy osobnostních dotazníků a souvisí s uplatňováním NEO inventářů. Proto je tento přístup nazýván dotazníkovým.

Ačkoliv lze hovořit o dvou pětifaktorových modelech, z nichž jeden byl odvozen z lexikálních analýz a druhý z analýz dotazníkových položek, jsou si podobné počtem i obsahem dimenzí. V NEO modelu je alternativně pojmenován lexikální faktor *emocionální stabilita*, který Costa a McCrae nazvali podle charakteristik spadajících do negativního pólu faktoru jako *neuroticismus*. Nejpodstatnější rozdíl mezi oběma modely spočívá v tom, že v rámci lexikální tradice je pátý faktor vymezen jako *intelekt*, *kultura* nebo *imaginace*, kdežto v NEO modelu je označen jako *otevřenost vůči zkušenosti*. Costa a McCrae jsou přesvědčeni, že *otevřenost vůči zkušenosti* je nejvýstižnějším pojmenováním psychologicky velmi široké a přitom velmi zásadní charakteristiky.

Pro pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti odvozenou z lexikálních analýz zavedl Goldberg (1981) označení Big Five. McCrae a John (1992) zase navrhují pojmenování pěti faktorů podle prvních písmen jejich anglických názvů (Openness to Experience, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, Neuroticism). Slovo OCEAN sice slouží také jako mnemotechnická pomůcka pro snadnější zapamatování anglických názvů jednotlivých faktorů, ale návrh vyvolává dojem, že si jsou jednotlivé faktory „velké pětky“ rovnocenné a stejně důležité, což lexikální výzkumy nepotvrzují. Norman (1963) seřadil faktory podle robustnosti a pro jejich označení užil římské číslice (I) *extraverze*, (II) *přívětivost*, (III) *svědomitost*, (IV) *emocionální stabilita*, (V) *kultura*. V tabulce 1 jsou uvedeny charakteristiky pěti faktorů osobnosti spolu s přidavnými jmény vystihujícími jednotlivé faktory.

Tabulka 1 Přehled charakteristik obsažených v pětifaktorovém modelu osobnosti

Jedinci skórující vysoko	Charakteristika pětifaktorového modelu	Jedinci skórující nízko
zvědavý originální tvořivý obrazotvorný inteligentní kultivovaný	O (V) <i>Openness to Experience/</i> <i>Otevřenost vůči zkušenosti</i> <i>Intelekt</i> <i>Kultura</i> Zjišťuje aktivní vyhledávání nových zkušeností, prožitků, toleranci neznámého.	<i>konvenční</i> <i>pragmatický</i> <i>realistický</i> <i>nepřizpůsobivý</i> <i>neinteligentní</i> <i>nevzdělaný</i>
spolehlivý pracovitý přesný pořádkumilovný zodpovědný pečlivý	C (III) <i>Conscientiousness/</i> <i>Svědomitost</i> Zjišťuje míru motivace a vytrvalosti na cíl zaměřeného chování. Odlišuje spolehlivé na sebe náročné lidi od těch, kteří jsou lhostejní a nedbalí.	<i>bezcílný</i> <i>nedbalý</i> <i>líný</i> <i>nesvědomitý</i> <i>chaotický</i> <i>nevyrvalý</i>
společenský aktivní povídavý družný průbojný smělý	E (I) <i>Extraversion/</i> <i>Extraverze</i> Zjišťuje kvantitu interpersonálních interakcí, úroveň aktivity a stimulace.	<i>uzavřený</i> <i>málomluvný</i> <i>plachý</i> <i>nesmělý</i> <i>samotářský</i> <i>tichý</i>
dobrosrdečný laskavý snášenlivý srdečný skromný smířlivý	A (II) <i>Agreeableness/</i> <i>Přívětivost</i> Zjišťuje kvalitu interpersonální orientace na kontinuu od soucitění po nepřátelskost v myšlenkách, pocitech i činech.	<i>panovačný</i> <i>útočný</i> <i>pomstychtivý</i> <i>bezcitný</i> <i>despotický</i> <i>konfliktní</i>
napjatý neklidný labilní nejistý vznětlivý popudlivý	N (IV) <i>Neuroticism/</i> <i>Neuroticismus</i> <i>Emocionální (ne)stabilita</i> Odlišuje jedince náchylné k psychickému vyčerpání a obtížně zvládající psychickou zátěž od jedinců vyrovnaných a odolných vůči psychickému vyčerpání.	<i>klidný</i> <i>uvolněný</i> <i>vyrovnaný</i> <i>stabilní</i> <i>sebejistý</i> <i>nezdolný</i>

U nás se výzkumu rysů systematicky věnovala Olga Kolaříková, která představila nejen práce významných rysových teoretiků – Gordona Allporta, Raymunda Cattella a Hanse Jürgena Eysencka, ale také výsledky vlastních výzkumů osobnostních rysů (Kolaříková, 1976; 1981; 1986; 2005). Klasifikací vlastností osobnosti se zabývali Tardy (1964), Souček (1958) nebo Jurovský (1954). O rysech a dispozičním přístupu ke studiu osobnosti se zmiňují také Balcar (1983), Nakonečný (1993), Mikšík (1999),

Výrost (2000) nebo Osecká (2000, 2001). Poznatky o pětifaktorovém modelu osobnosti však u nás dosud nebyly formou monografie publikovány.

Kolegové v zahraničí se obvykle věnují výhradně jedné linii bádání o pětifaktorovém modelu. Soustředí se na bádání v oblasti lexikálních výzkumů osobnostních deskriptorů (Goldberg, de Raad, Di Blas, Ashton, Saucier) nebo uplatňování NEO inventářů v různých kontextech (Costa, McCrae, Allik). V Psychologickém ústavu AV ČR, v. v. i., se od počátku 90. let minulého století systematicky věnujeme výzkumu rysů v rámci obou přístupů. Realizovali jsme reprezentativní výzkum struktury českých osobnostních deskriptorů – přídavných jmen a sloves (Hřebíčková, 1995, 1997) a paralelně jsme pracovali také s NEO osobnostními inventáři (Hřebíčková, Urbánek, 2001; Hřebíčková, 2004).

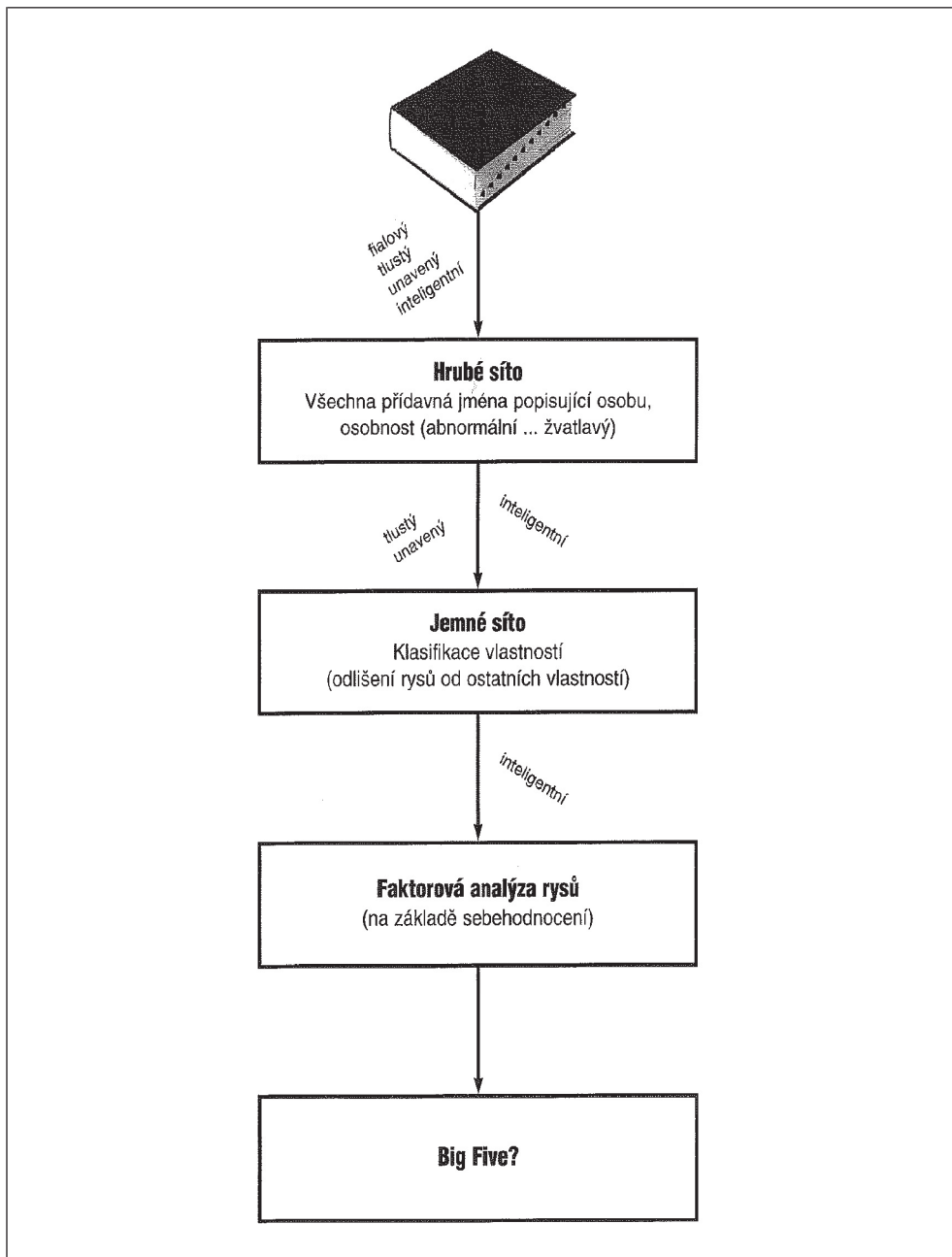
Tato monografie shrnuje poznatky o pětifaktorovém modelu osobnosti a představuje výsledky původních empirických studií, které našly uplatnění i v mezinárodním kontextu. Tvoří ji čtyři kapitoly. V první kapitole bude představen lexikální přístup ke zkoumání osobnosti. Druhá kapitola je věnována přehledu metod používaných při diagnostice pěti dimenzí osobnosti. Nejpodrobněji budou představeny NEO inventáře, které jsou k dispozici nejen pro použití ve výzkumných studiích, ale také pro diagnostiku vlastností osobnosti. V rámci dispozičního přístupu budou prezentovány výzkumy věnované shodě mezi posuzovateli při posuzování osobnostních vlastností. Uvedeme nejnovější poznatky o zkoumání stability a rodových odlišností osobnostních vlastností. Představíme nový směr v bádání o rysech – mezikulturní psychologii rysů související s uplatněním NEO inventářů v různých zemích na všech kontinentech. V kapitole věnované dispozičnímu přístupu budou prezentovány také teoretické perspektivy pětifaktorového modelu osobnosti. V závěrečné kapitole zmíníme možnosti uplatnění pětifaktorového modelu v pracovní, poradenské a klinické psychologii.

Pamatuji si na své vystoupení na Psychologických dnech v Olomouci v roce 1993, kde jsem poprvé představila pětifaktorový model osobnosti. V diskusi kolegové vyslovili nedůvěru vůči tomuto přístupu a neskrývali obavy z toho, že dominantní sovětskou psychologickou školu vystřídá nová západní pětifaktorová „ideologie“. Od té doby se mnohé změnilo. Intenzivní výzkumy v rámci obou přístupů k pětifaktorovému modelu přinesly výsledky, které významně posunuly bádání o rysech a vyústily ve formulování pětifaktorové teorie osobnosti, která pět obecných rysů osobnosti zasazuje do širšího kontextu. V rámci lexikální linie výzkumů se sice nadále diskutuje o počtu a obsahu nejvýznamnějších charakteristik vhodných k popisu osobnosti. Pětifaktorový model však i nadále zůstává pracovní hypotézou využitelnou při dalším bádání v oblasti struktury osobnostně relevantních termínů. Rozšíření zájmu o pětifaktorový model i jeho uplatnění v aplikovaných výzkumech napomohl mezinárodní projekt Personality Profiles across Cultures realizovaný ve více než padesáti zemích světa, v jehož rámci vznikly národní verze NEO inventářů. V současné době pětifaktorový model osobnosti usnadňuje komunikaci mezi psychology a NEO inventáře se uplatňují v pracovní a organizační psychologii, poradenství, klinické psychologii i psychopatologii.

1. LEXIKÁLNÍ PŘÍSTUP K PĚTIFAKTOROVÉMU MODELU OSOBNOSTI

Úvod kapitoly o lexikálním přístupu bude věnován historii bádání o pětifaktorovém modelu. V kapitolách 1.3.1 až 1.3.16 budou představeny výsledky reprezentativních lexikálních studií v šestnácti jazycích a budou zmíněny studie porovnávající národní pětifaktorové struktury z hlediska kvantitativního i kvalitativního (viz kapitoly 1.4 a 1.6). Představíme alternativní šesti a sedmifaktorovou strukturu (kapitola 1.5). Lexikální analýzy se sice soustřeďují převážně na uspořádání struktury osobnostně relevantních přídavných jmen, ale byly analyzovány i další slovní druhy. V kapitole 1.7 budou představeny reprezentativní taxonomie osobnostně relevantních podstatných jmen a sloves. Pětifaktorový model osobnosti je příkladem dimenzionálního taxonomického modelu. Pro uspořádání struktury rysů lze uplatnit rovněž kruhové uspořádání rysů, v němž jsou rysy definovány svou pozicí na osách tvořených dvěma nezávislými dimenzemi. O kruhovém uspořádání rysů pojednáme v kapitole 1.9.

Ve všech lexikálních studiích je prvním úkolem vytvoření co nejúplnějšího seznamu vlastností osobnosti, tedy přídavných jmen odlišujících chování a prožívání jedné osoby od chování a prožívání jiné osoby (viz schéma 1). Seznamy jsou konstruovány za použití slovníků příslušných jazyků sestavovaných generacemi lexikografů a obsahujících kodifikovanou formu jazyka (hrubé síto ve schématu 1). Seznam však v této fázi obsahuje značný počet přídavných jmen, která vyjadřují nejen stabilní rysy, ale také dočasné stavy nebo charakteristiky zevnějšku. V následující fázi je nutné za použití co nejobektivnějšího postupu výchozí seznam redukovat. K odlišení rysů (dispozic) od ostatních vlastností slouží buď klasifikační systém s jasně vymezenými a vzájemně rozlišenými kategoriemi, nebo se vlastnosti redukují na základě hodnocení jejich osobnostní relevance (hodnotí se, do jaké míry je vlastnost použitelná pro charakterizování osobnosti). V obou případech se na této fázi lexikálního projektu podílí větší počet nezávislých posuzovatelů (jemné síto ve schématu 1). Tímto způsobem z několika tisíc vlastností posuzovatelé vyberou několik set rysů. Obsáhlý výčet rysových deskriptorů však v tomto stavu stále nelze smysluplně interpretovat. Další redukci je třeba zjistit, zda vybrané rysy tvoří jednodušší strukturu. Vhodným nástrojem k tomu je statistická metoda v podobě faktorové analýzy. Získaný seznam několika set přídavných jmen se předloží několika stům osob, jejichž úkolem je na číselné stupnici zaznamenat, do jaké míry je každý z uvedených rysů vystihuje. Na základě takto provedeného sebehodnocení (popřípadě hodnocení jiné osoby, kterou posuzovatel dobře zná) pak faktorová analýza redukuje proměnné (v našem případě rysy vyjádřené přídavnými jmény) tak, že rysy seskupí do určitého počtu faktorů.

Schéma 1 Obvyklý postup při lexikálním výzkumu vlastností osobnosti (Hřebíčková, 1998)

1.1 HISTORIE PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU

Na práci o obecném faktoru *intelligence* (Spearman, 1904) navázal Webb (1915), který analyzoval posouzení dvou skupin studentů učitelů. Studenti – výhradně muži – byli posuzováni podle 48 charakteristik vztahujících se k obecnému faktoru *intelligence* (*g*) a morálním charakteristikám. Webb odvodil podle očekávání faktor *g*, obsahující charakteristiky jako např. „Nevzdává úkoly“, „Je svědomitý“. Pojmenoval jej *vůle* a zavedl pro něj symbol *w* (z anglického *will*). Garnett o něco později (1919, podle Digmana, 1996) znovu analyzoval Webbova data a identifikoval v nich i třetí faktor *chytrost* (*Cleverness*), který odkazuje k faktoru *intelekt* nebo *otevřenost vůči zkušenosti* v pětifaktorovém modelu. Pokud se podíváme na charakteristiky, podle kterých Garnett faktor pojmenoval, pak zjistíme, že jeho *chytrost* je ve skutečnosti *extraverze* vyjádřená radostností, smyslem pro humor a vyhledáváním společnosti druhých. Digman (1996) poznamenává, že již v roce 1919 byly publikovány údaje o existenci tří obecných faktorů vyjadřujících individuální odlišnosti, později zaznamenaných v pětifaktorovém modelu osobnosti – *intelekt* (*g*), *svědomitost* (*w*), *extraverze* (*c*).

Poprvé se pětifaktorové řešení objevilo již ve 30. letech minulého století. Louis Thurstone ve svém vystoupení na setkání členů Americké psychologické asociace v roce 1934 přednesl referát o výsledcích faktorové analýzy 60 adjektiv běžně používaných k popisu osobnosti, podle nichž respondenti posuzovali své přátele. Odvodil pětifaktorové řešení, které nevyužil k zahájení výzkumů pětifaktorového modelu, ale zaměřil se na vývoj diagnostické metody (Thurstone Temperament Schedule). V polovině třicátých let se pozornost badatelů soustředila na vytváření osobnostních inventářů a dotazníků. Guilfordovi (Guilford, Guilford, 1936, podle Digmana, 1996) využili Thurstonovy výsledky faktorové analýzy a sestavili 36 dotazníkových položek (např. „Dotkne se vás hned všechno?“). Získali pětifaktorové řešení. Faktor S obsahoval sociální charakteristiky, faktor E emoce a M byl specifický faktor vztahující se k otázce „Jste muž?“. Další dva faktory byly obtížně interpretovatelné. První vyjadřoval senzitivitu k pocitům druhých, nedbalost v oblékání, impulzivitu a denní snění. Autoři pojmenovali faktor *rathymie* (R). Poslední faktor zahrnující intelektuální zájmy a přemýšlivost „Linking for Thinking“ je v podstatě aspektem *introverze*. Guilfordovi faktor pojmenovali T faktor. Z pohledu dnešního pětifaktorového modelu lze čtyři z pěti faktorů interpretovat jako *extraverzi* (S), *emocionální nestabilitu* (E), *nedostatek svědomitosti* (R, obsahující navíc charakteristiky nepřívětivosti) a *intelekt* (T). Ačkoli dotazník obsahoval položky odkazující k *prívětivosti* („Jste vnímavý k pocitům druhých?“) neobjevil se v jejich řešení tento faktor samostatně. O tři roky později Guilfordovi (1939, podle Digmana, 1996) rozšířili svoji analýzu o 89 dotazníkových položek, ale pouze 30 z nich bylo zahrnuto do analýzy. Získali devět faktorů (byla použita šikmá rotace), z nichž pět lze interpretovat takto: *deprese* (D), *rathymie* (R), *přemýšlivost* – „Linking for Thinking“ (LT), *plachost* (S), *myšlení* (T). Faktor *prívětivost* se opět neobjevil. V roce 1933 publikoval Cattell analýzu temperamentových rysů teoreticky nezávislých na charakteristikách obsažených v Spearmanově *g* faktoru. Použil 46 bipolárních posuzovacích škál, podle nichž 62 studentů (mužů) posuzovalo své spolužáky, se kterými se dobře znali. Každá bipolární škála

byla specifikována krátkým popisem. Například posuzovací škála *dobromyslný – zlomyslný* byla vymezena následovně:

<p><i>Dobromyslný:</i></p> <p>Štědrý, přející.</p> <p>Těší se z úspěchů druhých.</p> <p>Dobromyslný ve smyslu je připraven spíše dávat než brát.</p> <p>Nemusí být připraven pro hrdinské sebeobětování.</p>	<p><i>Zlomyslný:</i></p> <p>Krutý. Sarkasticky se směje.</p> <p>Shazuje druhé. Zajímá se o neúspěchy druhých a je jimi potěšen.</p>
--	---

Cattell (1933) stejně jako před ním Webb a Garnett identifikoval faktor *w*, vyjádřený charakteristikami *svědomitý – nespolehlivý, stálý – proměnlivý, vytrvalý – bez vůle*, které korespondují s faktorem *svědomitost* pětifaktorového modelu. Cattell rovněž navrhl pojmenovat Garnettův *c* faktor jako *živost* (Surgency) a zavedl další faktor *zralost* (*m – Maturity*) reprezentovaný charakteristikami *zralý – tvrdohlavý, dobromyslný – zlomyslný, laskavý – nepřívětivý* (indikátory dimenze *přívětivost* v pětifaktorovém modelu). Čtvrtý faktor reprezentovaly charakteristiky *emocionální – neemocionální, vyrovnaný – extrémní, objektivní – subjektivní, upřímný – uzavřený*, k nimž Cattell poznamenává, že jsou v klinické praxi spojovány s dobře přizpůsobivými nebo nepřizpůsobivými jedinci. Pokud bychom Cattellovy temperamentové rysy přidali k Spearmanovu *g* faktoru, pak bychom zaznamenali první náznak pětifaktorového modelu již na počátku třicátých let minulého století. Pokud srovnáme Cattellovo řešení s Thurstonovým, zjistíme, že Cattellovo bylo současněmu pětifaktorovému modelu blíže. Thurstone sice získal pětifaktorové řešení, ale obsah faktorů se od pětifaktorového modelu lišil.

Již ve třicátých letech minulého století byli tedy badatelé velmi blízko pětifaktorovému modelu. Garnett, Guilfordovi a Cattell se shodli v *extravezi*; Webb, Garnett, Cattell a Guilfordovi ve *svědomitosti*; Guilfordovi a Cattell v *emocionální stabilitě* a Webb, Garnett, Cattell a Guilfordovi v *intelektu*. Badatelé, kteří začali v psychologii používat faktorovou analýzu, usilovali o získání reprezentativního souboru individuálních odlišností. Inspirovali se lexikálním přístupem, v jehož rámci je přirozený jazyk zdrojem individuálních odlišností.

Je zřejmé, že psychologická analýza osobnostních deskriptorů obsažených v přirozeném jazyce má v psychologii osobnosti dlouholetou tradici. Galton (1884) byl prvním, kdo pracoval se slovníkem a shromáždil asi 1000 osobnostních deskriptorů. Zformuloval teoretický předpoklad pro lexikální výzkumy, obsahující tvrzení, že všechny významné individuální odlišnosti jsou zahrnuty v běžně užívaném jazyce (také Klages, 1926). Předpoklad, z něhož vychází lexikální přístup ke zkoumání osobnosti, je znám jako obecná lexikální hypotéza.

Lexikální hypotézou se inspirovala Francizka Baumgartenová (1933), která sestavila seznam 4000 německých slov popisujících „vnitřní stavy“. Slova vybírala ze dvou slovníků a z publikací německých charakterologů. Baumgartenová vytřídila

pouze slova, která byla podle jejího vlastního názoru nejfrekventovanější. Seznam obsahoval 941 přídavných jmen popisujících osobnost a 688 podstatných jmen. Seznam Baumgartenové podnítil Allporta a Odberta k sestavení seznamu osobnostně relevantních slov v angličtině a dal impuls dalším taxonomickým výzkumům.

V roce 1936 publikovali Allport a Odbert seznam osobnostně relevantních slov vybraných z Websterova slovníku z roku 1925. Ze slovníku vybírali osobnostně relevantní slova odlišující chování jednoho člověka od chování člověka druhého. Přeferovali přídavná jména a jmenný tvar sloves před podstatnými jmény, která zařazovali do seznamu pouze tehdy, pokud se jejich význam v seznamu nerefletoval ve formě přídavného jména či jmenného tvaru slovesa. K seznamu přidali běžně používaná slova, která neobsahoval Websterův slovník, a sestavili seznam 18 000 slov. Slova roztrídili do čtyř kategorií. První kategorie obsahovala 4504 slov popisujících osobnostní rysy, které Allport a Odbert definují jako „generalizované a personalizované determinující tendence, tj. konzistentní a stabilní módy individuálního přizpůsobení se prostředí“ (1936, s. 26). Do druhé kategorie zahrnuli slova popisující dočasné charakteristiky nebo aktivity (4541 slov; nejčastěji jsou zde zastoupeny jmenné tvary sloves). Třetí kategorie obsahovala 5226 slov „vyjadřujících úsudky o sociálním chování a charakteru osob nebo o jejich vlivu na jiné“ (1936, s. 27). Čtvrtá, tzv. smíšená kategorie zahrnovala 3682 slov a členila se do čtyř subkategorií (metaforická a nejasná slova, slova vysvětlující chování, slova popisující fyzické kvality, slova vyjadřující schopnosti a talent). Autoři si uvědomovali omezenost svého taxonomického systému a sami poznamenávají, že některé termíny je možné zařadit do více než jedné kategorie. Pokusili se původní seznam revidovat a každému ze tří nezávislých posuzovatelů přidělili „favorizovanou kategorii“, do níž měli posuzovatelé zařadit více termínů než do ostatních kategorií. Celková shoda pro 300 reprezentativních vytríděných slov ve všech čtyřech kategoriích byla 47 %.

Raymond B. Cattell: Mendělejev v psychologii

Raymond B. Cattell začal původně studovat chemii. Odtud pravděpodobně pramení jeho snaha klasifikovat vlastnosti osobnosti. Použil Allportův a Odbertův seznam rysových termínů jako výchozí materiál pro vytvoření taxonomického systému rysů. Od Allporta a Odberta převzal první kategorii rysových osobnostně relevantních termínů a připojil přibližně 100 termínů z kategorie „dočasných stavů“ (Cattell, 1943a). Prvním úkolem bylo provést sémantickou redukci Allportova a Odbertova seznamu, kterou zahájil tříděním synonym pod klíčové slovo. Třídění prováděli dva posuzovatelé – Cattell a student literatury. Oba dospěli prakticky k identickému seznamu synonym (v počtu přibližně 200). Z literatury není jasné, jaké kritérium Cattell použil pro definování synonyma. Podle počtu synonymických shluků však můžeme usuzovat, že použil více kritérií. Poté ke každému shluku připojil podle svého vlastního úsudku protikladný termín. Opět je velmi diskutabilní, jak by antonyma přiřazoval jiný posuzovatel. Pro přibližně 25 slovních tříd (shluků) nenašel protikladný termín. Rysy, které postihují dynamiku chování a schopností, považoval za unipolární, měnící se svou intenzitou, proto taková slova ponechal bez protikladu. Seskupení termínů do antonymických párů eliminovalo a roztrídilo přibližně 4500 slov do 160 bipolárních shluků. Cattell vytrídil třináct slov z každého shluku a udělal z těchto slov slova

klíčová. Tímto postupem eliminoval více než polovinu slov z původního Allportova a Odbertova seznamu. Vyloučil rovněž slova s předponami, obsahující slovní základ kořenového slova, které se již v seznamu vyskytovalo. Navíc vyloučil řídce se vyskytující, zastaralá a cizí slova. Po prostudování tehdejších typologických studií a studií uplatňujících faktorovou analýzu zjistil, že v jeho shlukcích jsou opomínuta slova, která se vztahují k neurotickým a psychotickým poruchám a slova popisující zájmy a schopnosti. Připojil proto k původním 160 bipolárním shlukům jedenáct nových, odvozených z psychologické literatury. Konečný seznam rysů obsahoval 171 rysových kategorií (Cattell, 1946, 219–232). V tehdejší době byl i redukovaný seznam 171 rysových kategorií stále příliš dlouhý pro faktorovou analýzu, a proto Cattell pokračoval v jeho empirické redukci. Konečný soubor obsahoval 67 „empirických“ shluků (Cattell, 1943a, b). Angleitner se spolupracovníky (1990) pochybují o objektivitě Cattellova postupu a nejsou přesvědčeni o tom, že by se stejné řešení mohlo potvrdit i v opakovaných analýzách. Cattell (1945a) provedl později další redukci svého shlukového řešení na základě dvanácti ratingových studií jiných autorů. Redukoval 67 „empirických“ shluků na 58 shluků, které byly potvrzeny i v ostatních studiích, a eliminoval šest nejméně reliabilních shluků. Cattell (1945a, 71–74) publikoval 35 rysových shluků, z nichž každý obsahoval 6–12 rysů. Na základě seznamu 35 proměnných již mohl Cattell realizovat svůj stanovený cíl – identifikovat nejvýznamnější dimenze osobnosti reprezentované v jazyce. V první studii použil třináct skupin po šestnácti mužích. V každé skupině bylo šestnáct respondentů posouzeno podle 35 proměnných dvěma posuzovateli; 35 proměnných koreloval v každé skupině a na základě faktorové analýzy odvodil 12 faktorů, které byly použity jako základ pro jeho teorii a pro měření osobnosti. V jiné studii (Cattell, 1947), jíž se opět účastnili pouze muži, se devět z jedenácti získaných faktorů shodovalo s faktory z předchozí studie. Ve třetí studii (Cattell, 1948), které se účastnily pouze ženy, získal jedenáct faktorů, z nichž některé byly obdobné jako v předchozí „mužské studii“, jiné byly nové. Podle reanalýzy, kterou provedli John Digman a Naomi Takemoto-Chocková (1981), jsou výsledky třetí studie ve shodě se současnou verzí pětifaktorové struktury s optimálním pětifaktorovým řešením. Čtyři faktory odpovídají faktorům z Cattellovy úplně první „temperamentové“ studie, pátý odpovídá faktoru *otevřenost vůči zkušenosti*, jak jej vymezil Costa a McCrae (1985). Cattell shrnul výsledky všech tří dílčích studií a na jejich základě vytvořil dotazník 16 PF (Sixteen Personality Factors Questionnaire). Cattellova šířka zájmů a jeho vynaložené úsilí je obdivuhodné. Měl velký vliv na vývoj nových technik faktorové analýzy, jeho práce probíhaly v mezinárodním kontextu a jeho teorie osobnosti je podložena empirickými výzkumy tak, jako žádná jiná (Wiggins, 1984). Mnoho psychologů však Cattellovo dílo ignoruje. Kritizují validitu používaných metod a poukazují na to, že faktorů osobnosti odvodil příliš mnoho (viz kapitola Následovníci). Stejně jako Eysenck akceptoval převážně své vlastní výsledky a podceňoval výsledky jiných (Pervin, 1993). Digman a Takemoto-Chocková (1981) se domnívají, že podle současných standardů bylo extrahováno příliš mnoho faktorů. Ve třetí „ženské“ studii by podle jejich názoru bylo optimální pět až šesti-faktorové řešení. Některé z Cattellových faktorů nejsou jasně definovány. Například v L faktoru v první studii má jedna charakteristika faktorový náboj 0,22 a ostatní charakteristiky v tomto faktoru mají faktorové náboje v rozmezí od 0,16 do 0,19. Cattell sice později (1950) uvedl, že pouze šest faktorů se objevilo v jeho studiích opakova-

ně, přesto šestnáctifaktorový dotazník zůstal nezměněn a ve většině učebnic jsou Cattellovy výzkumy uváděny jako příklady faktorově analytických studií.

Následovníci: analyzovali Cattellovy proměnné a získali pětifaktorové řešení

V roce 1949 provedl Donald Fiske analýzu tří souborů založených na 22 z 35 Cattellových posuzovacích škál. Jeho řešení však obsahovalo pouze pět faktorů – *sociální adaptabilita, konformita, emocionální kontrola, zvědavý intelekt, sebejisté sebevyjádření*, z nichž první čtyři odpovídají dnešním faktorům pětifaktorového modelu (*extraverze, přívětivost, emocionální stabilita, intelekt*). Pátý faktor zahrnoval opět charakteristiky vztahující se k *extraverzi*. Digman a Takemoto-Chocková (1981) v reanalýze Fiskeho dat objevili také charakteristiky *svědomitosti*. Fiske se nesoustředil na co nejjednodušší faktorové řešení, podle Cattellových výsledků očekával spíše řešení s více než pěti faktory, ale uspokojilo jej, že získal stabilní řešení ze tří různých zdrojů. Fiskeho výsledky dlouhou dobu nenašly žádnou odezvu a teprve Wiggins (1973) je zařadil do své učebnice. Fiske jednotlivé faktory pojmenoval (I) *sebejisté sebevyjádření*, (II) *sociální adaptabilita*, (III) *konformita*, (IV) *emocionální kontrola* a (V) *zvědavý intelekt*. Faktory *sociální adaptabilita* a *konformita* byly syceny proměnnými, které by podle Normanova modelu měly být přiřazeny k faktoru *přívětivost* a *svědomitost*.

Pětifaktorový model se poprvé vynořil ve výzkumu Tupese a Christala (1958, 1961, 1992), kteří analyzovali korelační matice získané z ratingu 30 Cattellových proměnných v osmi různých skupinách a vždy získali pět faktorů pojmenovaných (I) *život*, (II) *přívětivost*, (III) *spolehlivost*, (IV) *emocionální stabilita* a (V) *kultura*. Výzkumy obou autorů byly koncipovány jako metaanalýzy porovnávající faktorová řešení v různých studiích s jejich vlastními analýzami. Výzkum probíhal v rámci výcviku vojenských pilotů a jeho závěry byly publikovány pouze v časopise určeném vojenským specialistům. Proto zůstaly jeho výsledky psychologie osobnosti po dlouhou dobu nepovšimnuty. V publikacích věnovaných struktuře osobnosti vyvozené z faktorové analýzy dominovali Cattell a Eysenck.

Norman (1963) faktoroval 20 proměnných vybraných z Cattellova seznamu a získal pět faktorů (*Surgency, Agreeableness, Conscientiousness, Emotional Stability, Culture*). Na základě těchto pěti faktorů vytvořil později taxonomii rysových termínů (Norman, 1967).

Podle 20 bipolárních škál provedli posouzení jiných anglicky mluvících studenti filozofie na Filipínách (Guthrie a Bennett, 1971); tytéž škály byly předloženy anglicky mluvícím japonským studentům (Bond, Nakazato, Shiraisi, 1975). Bond (1979) reanalyzoval údaje z obou předchozích studií a srovnal je s faktorovou strukturou získanou při posouzení anglicky mluvících studentů pocházejících z Hong Kongu a Filipín, kteří byli posouzeni jinými. Ve všech výzkumech byly respondentům předloženy originální anglické škály. Empirické srovnání faktorových struktur ukázalo, že si jsou první čtyři faktory ve zkoumaných kulturách velmi podobné. Odlišnosti byly zaznamenány u pátého faktoru *Culture*. U filipínského vzorku se pátý faktor nereplikoval samostatně, ale stal se součástí třetího faktoru *Conscientiousness – Culture*.

Smith (1967) použil 42 škál, které uplatnil Cattell a Coan (1957) pro rating ve třech souborech respondentů ($N = 583, 521, 324$). Na základě faktorové analýzy interpretoval pět faktorů, které pojmenoval *extraverze, přívětivost, pevnost charakteru, emocionálnita a kultivovanost* (Refinement). Pátý faktor sytily pouze dvě proměnné. Smith dále zjistil, že jeho třetí faktor souvisí s vysokoškolským vzděláním.

Angenent a De Man (1988) na základě hodnocení provedeného učiteli na škálách vytvořených z Cattellových a Coanových 46 ratingových škál (1957) odvodili čtyři faktory: Extraversion, Excitability (Agreeableness), Neuroticism (Emotional Instability) a Intellectual Activity (Culture).

Digman (1963) analyzoval posouzení dětí, které prováděli jejich učitelé na 38 proměnných publikovaných Cattellem a Coanem (1957). Získal jedenáct šikmých faktorů, jejichž obsah se od Cattellových částečně lišil. V roce 1972 dospěl ve svých analýzách k sedmifaktorovému řešení. Reanalýzy výzkumů Cattella, popř. Tupese a Christala (1958, 1961), Fiskeho (1949), Normana (1963) a vlastní studie (Digman, Takemoto-Chock, 1981) poskytly výsledky, na jejichž základě Digman změnil názor a usoudil, že k popisu osobnosti není zapotřebí jedenáct, ale pět nebo maximálně šest faktorů. Pětifaktorovou strukturu potvrdil i ve studiích z následujících let (Digman, Inouye, 1986; Digman, 1989).

Z analýz proměnných, z nichž Cattell odvodil dvanáctifaktorové řešení, byla jinými autory odvozena jednodušší struktura, nejčastěji pětifaktorová s faktory *extraverze, přívětivost, svědomitost, emocionální stabilita a kultura*. Následovaly výzkumy, které prověřovaly validitu pětifaktorového modelu na proměnných vybraných nezávisle na Cattellovi.

Pětifaktorový model v „nezávislých studiích“

Další linii v historii ověřování pětifaktorového modelu tvoří tzv. „nezávislé studie“, v nichž autoři použili osobnostní deskriptory sestavené nezávisle na Cattellových škálách. Mezi často citované práce, založené na analýze proměnných vybraných nezávisle na Cattellově seznamu, patří studie Amelanga a Borkenaua (1982), kteří respondentům předložili 32 nesystematicky vybraných přídavných jmen. Extrahovali pět faktorů, z nichž tři (*sociabilita, dominance a neuroticismus*) korespondují s Normanovými faktory Surgency, Agreeableness a Emotional Stability. Méně jasný je vztah faktorů *sebekontrola vs. impulzivita a nezávislost ve vytváření názorů*, které jsou syceny položkami přiřaditelnými k faktoru Culture nebo Conscientiousness.

Borgatta (1964) faktoroval 20 proměnných, které vybral na základě vlastních zkušeností a znalostí literatury. Získal faktorovou strukturu velmi podobnou pětifaktorovému modelu. Faktory pojmenoval *asertivita, sympatie, odpovědnost, emocionálnita a inteligence*.

Conley (1985) analyzoval 36 ratingových škál, které převzal od Kellyho (1940, 1955). U respondentů – mužů – získal šest faktorů a u žen čtyři stabilní faktory. Analýza obou skupin současně poskytla pouze čtyři stabilní faktory (*neuroticismus, extraverze, kontrola impulzů, přívětivost*). Srovnání Conleyovy struktury s Normanovou ukazuje na některé odlišnosti. Faktor vyčerpávající nejvíce rozptylu a interpretovaný Conleyem jako *neuroticismus* sytily škály přiřaditelné k Normanovým faktorům *přívětivost a svědomitost*.

Livnehovi (1989) faktorovali škály vytvořené na základě seznamu adjektiv (Adjective Check List /ACL/ – Gough, Heilbrun, 1980). Celkem bylo faktorováno 23 ACL škál a žádný ze získaných šesti faktorů nekorespondoval s faktory Normanova modelu. Tento výsledek není překvapující, protože ani v jiných studiích (Scarr 1966; Miller, Roberts, O'Reilly, Folkins, 1978; Parker, Megargee, 1976), v nichž byly ACL škály faktorovány, nevykazovaly výsledné struktury podobnost s pětifaktorovým modelem. Diskutabilní je přinejmenším způsob výběru škál. Z 23 jich 15 bylo odvozeno z Murrayho teorie potřeb (1938).

V polovině osmdesátých let srovnali McCrae a Costa (1985a) svůj NEO model (Neuroticism, Extraversion, Openness to Experience) s Normanovou strukturou. Faktorovali 40 ratingových škál, které Goldberg (1983) vybral tak, aby odpovídaly pětifaktorovému modelu. Získali šest faktorů, které nekorespondovaly s Normanovými. Teprve poté, co k seznamu škál přidali 40 dalších, získali strukturu velmi podobnou Normanově. V této studii byly sice použity proměnné nezávislé na Cattellových, ale byly vybrány tak, aby reprezentovaly pětifaktorový model. Výsledky této studie ovlivnily rozšíření třífaktorového NEO modelu o faktory Agreeableness a Conscientiousness (McCrae, Costa, 1987).

Brand a Egan (1989) faktorovali 144 přídavných jmen reprezentujících šest dimenzí osobnosti. Získali osmifaktorové řešení – s faktory Extraversion, Energy, Autonomy vs. Agreeableness, Neuroticism, Fluid Intelligence, Conscientiousness, Tender-mindedness a Intelligence. V osmém faktoru se spojily charakteristiky druhého a pátého faktoru.

Také ve studiích shrnutých do této podkapitoly je reprezentativnost výběru proměnných sporná. Proměnné byly vybrány nesystematicky; např. ACL škály podle Goldberga (1978) nepopisují žádnou specifickou oblast osobnosti. Výsledky získané Borgattou (1964), McCraem a Costou (1985a) jsou srovnatelné s výsledky Normanovými, kdežto výsledky publikované Conleyem (1985), Amelangem a Borkenauem (1982) vykazují odlišnosti od pětifaktorové struktury. Výše zmíněné studie nicméně potvrzují existenci prvního Normanova faktoru (Surgency, popř. Extraversion), a připustíme-li jistou toleranci v interpretaci, pak potvrzují rovněž faktory Conscientiousness, Agreeableness a Emotional Stability. Pátý faktor se v „nezávislých studiích“ empiricky nepotvrdil.

Kromě studií, založených na nesystematickém výběru proměnných, existují také práce, které vycházejí z analýzy obsáhlých a reprezentativních seznamů přídavných jmen. Některé z nich existenci Normanových pěti faktorů na základě ratingových dat potvrzují, v jiných se objevují určité odlišnosti.

Warren Norman: první pochybovač

Warren Norman, který je často nazýván otcem pětifaktorové struktury, měl na počátku své vědecké kariéry spíše pochybnosti o jejím replikování v dalších studiích. V dílčí kapitole o Cattellových následovnicích bylo uvedeno, jak v roce 1963 faktoroval 20 proměnných vybraných z Cattellova seznamu (pro každý faktor vybral čtyři proměnné s nejvyšším faktorovým nábojem ze studie Tupese a Christala). Tato struktura se stala východiskem jeho klasifikačního systému rysových termínů v americké angličtině. Norman se původně domníval, že všechny výzkumy realizované pouze

s Cattellovými proměnnými neobsáhly úplnou rozmanitost osobnostních charakteristik, a předpokládal, že zpracováním úplného souboru rysových charakteristik získá další dimenze, které zatím nebyly v pětifaktorovém modelu obsaženy. Následoval velmi obsáhlý projekt zaměřený na nahrazení pětifaktorového modelu modelem komplexnějším. K tomu Norman využil seznam anglických osobnostně relevantních slov od Allporta a Odberta (1936) a přidal 18 125 osobnostně relevantních slov z Webster's Third New International Dictionary. Eliminoval některé nevhodné termíny, například (1) hodnotící výrazy (*děsný, báječný*), (2) dvojnásobná, vágní a metaforická slova, (3) nejasné a knižní výrazy a (4) slova popisující anatomické a fyzické dispozice včetně těch, které se vztahují k fyzickému a mentálnímu zdraví, fyzickým dispozicím a atraktivitě. Na základě těchto kritérií redukoval seznam o polovinu. Vyloučení posledně jmenovaných charakteristik Norman zdůvodnil tím, že fyzické zdraví a atraktivita nejsou charakteristikami osobnosti a mají pouze důležitý vliv na osobnost. Angleitner se spolupracovníky (1990) poznamenávají, že tato slova mají být hodnocena jako osobnostně relevantní. Normanův kategoriální systém byl založen na předpokladu, že v přirozeném jazyce mohou být individua popsána na různé úrovni. Například prostřednictvím svých stabilních rysů (*zlostný*), vnitřních stavů (*vzteklý*), aktivit (*ječící*), vlivů, které má individuum na druhé (*děsící*), a prostřednictvím hodnocení chování individua společností (*neakceptovatelný*). Norman proto třídil 8081 slov do tří velkých tříd osobnostní deskripce: (1) stabilní rysy, (2) dočasné stavy a aktivity a (3) sociální role, vztahy a efekty. Každá z těchto kategorií byla rozlišena na „primární“, obtížné a slangové termíny. Normanovo schéma dokazuje autorovu dostatečně širokou koncepci osobnosti, ve které jsou rysy pojímány jako centrální osobnostní konstrukt, který podle Normana zahrnuje také individuální odlišnosti chování, emocí a kognitivních funkcí. Vyloučeny byly pouze dispozice vztahující se k fyzickému a duševnímu zdraví. Normanův seznam je základem mnoha současných taxonomií, protože výběr a eliminace termínů byly založeny na explicitních kritériích a byly provedeny týmem pěti posuzovatelů. Termíny první kategorie (přibližně 2800 rysových termínů) hodnotilo 100 posuzovatelů, kteří byli instruováni, aby napsali ke každému slovu synonymum a krátkou definici nebo označili, že význam slova neznají. Hodnotili také sociální žádoucnost slov. Na základě analýzy těchto údajů bylo vyloučeno 1200 slov. V kapitole o Cattellových následovnicích bylo zmíněno, že v roce 1963 Norman publikoval klasickou replikaci pětifaktorové struktury odvozené z Cattellových proměnných, která jej inspirovala k vytvoření hierarchické struktury klasifikace rysových termínů. Celkem 1600 rysových deskriptorů (2800–1200) proto třídil do 10 tříd (2 póly každé dimenze pětifaktorového modelu). Z třídění vyplynulo, že jednotlivé dimenze nereprezentují stejně velký okruh anglických rysových deskriptorů. Počet slov se pohybuje od 64 slov pro IV. faktor (*neuroticismus*) až po 274 slov pro II. faktor (záporný pól faktoru *přívětivost*). Zjištění koresponduje s pozdějšími výzkumy jiných badatelů (Peabody, Goldberg, 1989; Ostendorf, 1990; Hřebíčková, 1997), kteří ve svých výzkumech potvrdili, že nejméně rysových deskriptorů obsahuje IV. faktor. Rysové deskriptory obsažené v každé z deseti tříd třídil Norman do užších sémantických kategorií. Například termíny záporného pólu IV. faktoru (*emocionální nestabilita*) třídil do tří kategorií (Anxiety, Insecurity, Self-Pity); dvanáct kategorií vytvořil pro záporný pól faktoru *přívětivost*. Celkově sestavil 75 kategorií střední úrovně a prověřil sémantické vztahy mezi slovy v každé

ze 75 kategorií, kombinoval synonyma a získal 571 synonymických souborů. Toto třívrstvé hierarchické strukturování Normanovi dovolilo klasifikovat 1431 přídavných jmen a 175 podstatných jmen do 25 slovních podskupin. V Normanově taxonomii je 75 kategorií střední úrovně abstrakce kompromisem mezi relativně nediferencovanými 10 póly pětifaktorové struktury a souborem synonym. Heuristickou užitečnost této klasifikace nejlépe ilustruje V. faktor, který je různými autory interpretován různě (Culture, Intellect, Openess to Experience, Intellectance). Normanova koncepce tohoto faktoru obsahuje následující střední úroveň kategorií (*konvenčnost, zdvořilost, domýšlivost, zkušenost, zralost, moudrost, originalita, znalost, umění*).

Pokud by chtěl Norman ověřit, zda se pětifaktorová struktura replikuje i v relativně úplném souboru rysových deskriptorů pečlivě vybíraných ze slovníků, musel by soubor předložit respondentům a tyto údaje faktorovat. Úkolu se ujal až později Goldberg a Peabody, o jejichž taxonomických projektech pojednáme v samostatné kapitole (1.3.1).

Ačkoliv Norman nepokračoval v ověřování svého původního předpokladu, že z úplného souboru rysových deskriptorů vzejde složitější struktura, je jeho přínos pro bádání o pětifaktorovém modelu nezastupitelný. Pro strukturu, kterou v roce 1963 odvodil z Cattellových proměnných, se vžilo označení „Normanova pětka“. Norman zavedl značení faktorů pětifaktorové struktury římskými čísly a uspořádal je v pořadí podle počtu rysových deskriptorů reprezentujících jednotlivé faktory v americké angličtině I (Extraversion), II (Agreeableness), III (Conscientiousness), IV (Emotional Stability) a V (Culture). Označení faktorů římskými čísly se vžilo jako úzus a používá se dodnes. Správně by se však namísto pojmenování „Normanova pětka“ mělo používat označení „Cattellova pětka“, protože posuzovací škály, z nichž byla struktura vyvozena, sestavil Cattell. Pojmenování „Cattellova pětka“ by však bylo velkým paradoxem, protože Cattell nikdy pětifaktorový model neakceptoval jako alternativu ke svým mnohofaktorovým řešením. Normanův článek z roku 1963 se stal milníkem v historii bádání o pětifaktorovém modelu. Představil v něm a zdůvodnil postup vytvoření taxonomie osobnostních charakteristik, podrobil kritice Cattellovy postupy faktorování a obhajoval ortogonální rotaci. Jako první vyzval k sestavení nástroje, který by pět faktorů diagnostikoval za použití posuzování jinými jako kritéria správnosti.

Nekonformní Hans Jürgen Eysenck

Hans J. Eysenck nepatří mezi zastánce pětifaktorového modelu a pokládal se za rebe-la zejména kvůli své ostré kritice psychoanalýzy. Vytvořil vlastní teorii osobnosti zahrnující zpočátku dvě obecné charakteristiky *extraverzi* a *neuroticismus*, k nimž později přidal třetí dimenzi *psychoticismus* (Eysenck, 1955). V historickém přehledu bádání o pětifaktorovém modelu jej zmiňují proto, že teorii osobnosti formuloval v době, kdy se začaly objevovat první výzkumy struktury osobnosti odvozené z analýz lexika s pětifaktorovým řešením. S pětifaktorovým modelem jej spojuje společné teoretické východisko – rysový přístup, uplatňování faktorové analýzy při klasifikaci rysů a také podobný obsah dimenzí osobnosti s dimenzemi obsaženými v pětifaktorovém modelu. Eysenck (1970, podle Digmana, 1996) rozlišoval mezi intelektovými a neintelektovými – temperamentovými dimenzemi osobnosti. Eysenckův model,

pro který se v angličtině vžilo označení PEN model podle prvních písmen názvu tří dimenzí osobnosti, proto v podstatě zahrnuje čtyři obecné charakteristiky osobnosti a liší se od pětifaktorového jen v tom, že *přívětivost* a *svědomitost* je sloučena do jedné dimenze pojmenované *psychoticismus*. Eysenck argumentoval tím, že oba zmíněné faktory pětifaktorového modelu spolu velmi často významně korelují, proto není nutné je odlišovat (Eysenck, 1992). Doposud realizované výzkumy však dokazují oprávněnost rozlišení těchto dvou dimenzí (McCrae, Costa 1985b; Costa, McCrae, 1992a; Digman, 1990; Goldberg, 1990).

Nejvýraznější odlišnost Eysenckova přístupu a pětifaktorového modelu spočívá v tom, že jeho teorie nebyla vytvořena faktorováním rysových deskriptorů vybraných ze slovníku, ale rysy byly vyvozeny z behaviorálních dat. Na rozdíl od pětifaktorového modelu, který byl kritizován jako ateoretický, Eysenck nejdříve vytvořil teorii osobnosti, kterou následně empiricky ověřoval a rozpracovával. Eysenck sledoval i praktické cíle a paralelně se svou teorií pracoval na sestavení metod pro diagnostiku charakteristik obsažených v PEN modelu. Nejznámější je Eysenck Personality Inventory – EPI, v češtině Eysenckův osobnostní dotazník – EOD (Říčan, 1975). Propojení teorie s praktickými aplikacemi vedlo k velkému rozšíření těchto diagnostických metod. Samotný Eysenck však nebyl ve vědecké komunitě jednoznačně přijímán a uznáván (Pervin, 1993). Často ignoroval výsledky, které byly v protikladu s jeho zjištěními, tj. že individuální odlišnosti nevystihují pouze dvě nebo tři dimenze.

Období pochybností a následná renesance zájmu o rysy

Na sklonku šedesátých let vyšla Mischelova kniha *Personality and Assessment* (1968), která byla velmi kritická k rysovému přístupu ke studiu osobnosti. Pětifaktorový model, reprezentovaný v té době pracemi Normana nebo Tupese a Christala, pojímal Mischel jako povrchní stereotypy, uplatňované druhými při posuzování. Předpokládal, že nemají nic společného s aktuálním chováním. Destruktivní bylo i působení radikálních behavioristů, kteří nejenže odmítali existenci rysů, ale redukovali všechny mentální procesy na odpovědi na podněty.

Zásluhou několika badatelů, kteří se v 80. letech setkali na sympoziu v rámci konference Západní psychologické asociace v Honolulu, byl znovu objeven pětifaktorový model. Lewis Goldberg, Naomi Takemoto-Chocková, Andrew Comrey a John Digman se shodli na tom, že pětifaktorové řešení je stabilní v různých výzkumech a současně dostatečně výstižné a úplně reprezentuje strukturu vlastností osobnosti. Goldberg navázal v osmdesátých a na počátku devadesátých let na Normana a z jím vyříděných vlastností osobnosti odvodil pětifaktorovou strukturu.

Dalším důležitým mezníkem v bádání o pětifaktorovém modelu bylo pozvání Lewis Goldberga na seminář pořádaný Paulem Costou a Robertem McCaem v Gerontology Research Centre v Baltimoru v roce 1983. V té době již existoval třífaktorový NEO model zahrnující *neuroticismus*, *extraverzi* a *otevřenost vůči zkušenosti*, který Costa a McCrae po seznámení se s Goldbergovými výsledky lexikálních výzkumů okamžitě rozšířili o dvě další dimenze *přívětivost* a *svědomitost* na model pětifaktorový. Nedlouho poté sestavili metodu pro identifikaci těchto dimenzí – NEO Personality Inventory (Costa, McCrae, 1985). Domnívám se, že uplatnění poznatků lexikálních výzkumů v NEO modelu a zejména vytvoření diagnostických metod pro měření

pěti dimenzí osobnosti výrazně napomohly k tomu, že se bádání o pětifaktorovém modelu stalo hlavním proudem v současné psychologii osobnosti. Přispělo k tomu i mimořádné nasazení a publikační aktivita dvojice Costa – McCrae, kteří začali rozvíjet tzv. dispoziční nebo dotazníkový přístup ke zkoumání pětifaktorového modelu. V rámci této linie se zkoumají změny pěti dimenzí osobnosti v závislosti na věku, rodové a kulturní odlišnosti a souvislosti s jinými psychologickými koncepty. Empirické poznatky z uplatnění NEO inventářů vyústily až ve formulování pětifaktorové teorie osobnosti (McCrae, Costa 1996).

Goldberg na počátku své kariéry spolupracoval s Warenem Normanem a usiloval o ověření pětifaktorové struktury v reprezentativním souboru anglických rysů a své úsilí sdílel s kolegy, které si od 60. let minulého století zval do ORI (Oregon Research Institute) na různě dlouhé studijní pobyty. Tuto instituci navštívili v chronologickém pořadí Dean Peabody, Jerry Wiggins, Warren Norman, Willem Hofstee, Frank Brokken, Arend Thomas, Oliver John, Alois Angleitner, David Buss, James Conley a Peter Borkenau (podle Wiggina a Trapnella, 1997). Na počátku 90. let minulého století navštívila Lewise Goldberga v ORI také Lída Osecká, tehdejší ředitelka Psychologického ústavu AV ČR. Absolventi studijních pobytů pak iniciovali obdobné lexikální projekty v zemích, z nichž pocházeli (Brokken a Hofstee v Holandsku; Angleitner a John v Německu). Alois Angleitner z univerzity v Bielefeldu pak umožnil badatelům ze zemí bývalého východního bloku, aby i tam zahájili práci na lexikálních studiích. V rámci studijního pobytu na univerzitě v Bielefeldu byl zahájen lexikální projekt v maďarštině, polštině a češtině. Do současnosti bylo realizováno kromě angličtiny 16 reprezentativních lexikálních projektů (holandština, němčina, dvě reprezentativní lexikální studie v italštině, maďarština, polština, čeština, filipínská tagalština, korejština, francouzština, řečtina, chorvatština, turečtina, španělština, hebrejština), o nichž bude pojednáno v kapitolách 1.3.1–1.3.16. Ve schématu 2 je zobrazen přehled historie lexikálních výzkumů v psychologii osobnosti.